

فصلنامه علمی - پژوهشی تاریخ‌نامه ایران بعد از اسلام، سال دهم، شماره بیستم، پاییز ۹۸، صفحات ۷۱-۹۱

تاریخ دریافت: ۹۷/۰۲/۱۰

تاریخ پذیرش نهایی: ۹۸/۰۴/۰۴

جریان‌شناسی سیاسی حزب دموکرات ایران

^۱ نریا عباسی قیداری

^۲ حسین مفتخری

^۳ محمدحسین رازنهان

^۴ علی ططری

چکیده

نخستین سازمان‌ها و گروه‌های سوسیال‌دموکرات ایران در اواخر قرن سیزدهم شمسی پا به عرصه سیاسی گذاشتند. یکی از عوامل مهم در شکل‌گیری و تأسیس این سازمان‌ها، رشد تمایلات سوسیالیستی و گسترش آن در بین ایرانیان، تحت تأثیر مهاجرت به قفقاز بود. در این راستا حزب دموکرات ایران به‌عنوان یکی از احزاب متأثر از اندیشه سوسیال‌دموکراسی روسیه و نظریات کارل کاتسکی، اقدام به تدوین مرام‌نامه خود نمود و فعالیت خود را رسماً از مجلس دوم شورای ملی آغاز کرد. ضرورت بررسی جریان‌شناختی سیاسی این حزب از اهمیت خاصی برخوردار است لذا پژوهش حاضر سعی دارد تا با استناد بر منابع و اسناد و با روش توصیفی‌تحلیلی به این سؤالات پاسخ گوید: حزب دموکرات ایران تا چه حد توانسته در روند دموکراسی‌سازی جامعه ایران موفق عمل کند؟ یا چه عواملی باعث ناکارآمدی حزب در رسیدن به اهداف و برنامه‌های خود در جامعه شده است؟ نتایج به‌دست‌آمده در این پژوهش نشان می‌دهد علل داخلی و خارجی مانند عدم انطباق مرام‌نامه حزب دموکرات در بسیاری از موارد با شرایط اقتصادی، اجتماعی و سیاسی و فرهنگی ایران و نیز دخالت‌های کشورهای مثل روسیه و انگلیس مانع از رسیدن حزب به اهداف اساسی خود شده است. گفتنی است که تاکنون هیچ پژوهشی به جریان‌شناسی سیاسی حزب دموکرات ایران از این منظر نپرداخته است.

کلیدواژه‌گان: جریان‌شناسی سیاسی، حزب دموکرات، ایران، مرام‌نامه.

۱. دانشجوی دکتری دانشگاه خوارزمی، تهران - ایران
soraya_abbasi_200761@yahoo.com

۲. استاد دانشگاه خوارزمی، تهران - ایران (نویسنده مسئول)
mofstakhari@khu.ac.ir

۳. استادیار دانشگاه خوارزمی، تهران - ایران
hasan_raznahan@yahoo.com

۴. دانش‌آموخته دکتری تاریخ دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات تهران، تهران - ایران
tatari.info@gmail.com

Political Stylistics of the Democratic Party of Iran

S. Abbasi Gheidari¹

H. Moftakhari²

M.H. raznahan³

A. Tatari⁴

Abstract

The first social democratic organizations and groups in Iran entered the political arena in the late thirteenth century AD. One of the important factors in the formation and establishment of these organizations was the growth of socialist tendencies and their expansion among Iranians, influenced by migration to the Caucasus. the Democratic Party of Iran, as one of the members of parties influenced by the views of Russian Social-Democrats and those of Karl Katsky began to formulate its memorandum and started its political activity officially from the second round of assembly of national board of representatives. Therefore, the necessity of examining the political dynamics of this party is of great significance., so the present research is trying to answer certain questions related to this era, by relying on valid resources and documents with a descriptive - analytic method. Questions such as: How much the Democratic Party could have succeeded in the process of democratization of Iranian society? Or, what factors contributed to the incompetence of the party in achieving its goals and plans in society? The results of this study shows that internal and external causes, such as the lack of compliance of the Democratic Party memorandum and plans with the many economic and social conditions and political and cultural affairs of Iran as internal causes and interference of countries such as Russia and Britain as foreign causes that prevented the party from achieving its fundamental goals. Even with the conspicuity of these dynamics in political history, so far, no research has been done on the political trends of the Democratic Party of Iran.

Keywords: Political Stylistics, Democratic Party, Iran, Memorandum.

1 . PhD student of Kharazmi University, Tehran-Iran

soraya_abbasi@ahoo.com

2 . Professor, Kharazmi University, Tehran, Iran

moftakhari@khu.ac.ir

3 . Assistant Professor of Kharazmi University, Tehran, Iran

hasan_raznahan@yahoo.com

4 . PhD in History of Islamic Azad University, Science and Research Branch, Tehran, Iran

tatari.info@gmail.com

۱. مقدمه

حزب دموکرات ایران به‌عنوان نخستین حزب در دوران مشروطیت با تأثیرپذیری از جنبش سوسیال‌دموکراسی قفقاز و روسیه فعالیت خود را آغاز نمود. اهداف و برنامه‌های این حزب در مرام‌نامه آن به‌تفصیل بیان شده است و در مقدمه مرام‌نامه، با تحلیلی برخاسته از اندیشه سوسیال‌دموکرات به تشریح اوضاع ایران پرداخته شده است که اندیشه تئورسین‌های این حزب به‌خوبی در آن نمایان است. آنان جامعه ایران را در مسیر تکامل خود، در مرحله انقلاب دموکراتیک ارزیابی می‌کردند و معتقد به لزوم تدوین اهداف حزبی بر همین پایه بودند. آن‌ها قرن بیستم را برای شرق، به‌سان قرن هفدهم برای ممالک غربی می‌دانند که باید طی آن، گذر از دوره فئودالیسم صورت بگیرد. ایران هم از این قاعده مستثنا نیست و دیگر نمی‌تواند روی بنای پوسیده فئودالیسم قائم باشد و بساط فئودالیسم باید به شیوه و وسایلی قانونی برچیده شود و به‌جای آن یک نظام دموکراتیک ایجاد گردد.

تحقیق حاضر با بررسی جریان‌شناختی سیاسی حزب دموکرات، درصدد پاسخ‌گویی به این پرسش است که حزب دموکرات ایران تا چه حد توانسته اهداف و برنامه‌های خود را در جامعه ایران پیاده و عملیاتی سازد؟ یا به عبارتی در روند دموکراسی‌سازی جامعه ایران چگونه عمل نموده است؟ بررسی این موضوع با رویکرد پژوهش حاضر سابقه‌چندانی ندارد و در نوع خود می‌تواند پژوهشی نو محسوب شود.

فرضیه اساسی پژوهش این بوده است که اهداف و برنامه‌های حزب از سویی به علت مسائل خارجی یعنی دخالت‌های کشورهای مثل روسیه و انگلیس در امورات داخلی ایران و از سوی دیگر بنا بر علل داخلی مانند نبود بسترهای سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی مناسب برای پذیرش تفکر سوسیال‌دموکراسی در جامعه ایران تحقق نیافت و در نهایت نیز منجر به انحلال حزب شد.

۲. پیشینه پژوهش

منابع مرتبط با موضوع مقاله حاضر را در سه گونه از تحقیقات می‌توان دسته‌بندی کرد: الف) خاطرات، دست‌نوشته‌ها و منابع دست اول؛ ب) منابع تحقیقی (جدید)؛ و ج) مقالات.

الف) منابع دسته اول: نخستین پیشینه موضوع برمی‌گردد به دست‌نوشته‌ها و خاطرات سران این حزب یا مشروطه‌خواهان که اطلاعات دست اول از عملکرد حزب، اعضا و فعالیت‌های آنان به دست می‌دهند. از این نمونه می‌توان کتاب *گزارش‌هایی از انقلاب مشروطیت، گزارش‌های محمد/امین رسول‌زاده* را نام برد. نوشته‌های رسول‌زاده تنها گزارش رخدادها نیست؛ وی انقلاب مشروطه ایران را با انقلاب روسیه و ترکان جوان عثمانی تطبیق می‌دهد و گرایش این طیف از رهبران حزب دموکرات را به اندیشه‌های سوسیالیستی نشان می‌دهد (رسول‌زاده، ۱۳۸۷). کتاب *دیگر مقالات تقی‌زاده* است. آگاهی‌های تقی‌زاده درباره انقلاب مشروطه و جریان‌های پیش از آن، که به پیشگامان فکری آزادی‌خواهی و مقدمات تشکیل احزاب مربوط می‌شود، بسیار ارزشمند است. از خلال شب‌نامه‌ها، اعلامیه‌ها و نامه‌های اشخاص که در این اثر گنجانده شده می‌توان نکات مهمی در خصوص تشکیل حزب دموکرات ایران به دست آورد (افشار، ۱۳۸۵).

اثر دیگر *تاریخ احزاب سیاسی ایران* از ملک‌الشعرای بهار است. با وجود حجم زیاد این کتاب، فقط ۴۱ صفحه مربوط به احزاب است. اما از آن‌جا که نویسنده خود یکی از اعضای حزب دموکرات بوده است، کتابش در شناخت احزاب و به‌خصوص حزب دموکرات خاصه به سبب حضور بهار در مجالس شورای ملی و موضع‌گیری‌های وی نیز راهنمای امینی است. اظهارنظرهای بهار نشان می‌دهد احزاب نه پایه و مایه عقیدتی و ایدئولوژیک داشته‌اند و نه مانند پاره‌ای احزاب اروپایی، ریشه‌های «طبقاتی» پدیدآورنده آن‌ها بوده است (بهار، ۱۳۸۸).

ب) منابع تحقیقی (جدید): از میان منابعی که به بررسی عملکرد این حزب برای تبیین انقلاب مشروطه پرداخته‌اند کتاب *مشروطه ایرانی* اثر ماشاءاله آجودانی از منظری آسیب‌شناسانه به مشروطه نظر داشته است و کشاکش احزاب را یکی از آسیب‌های نهضت مشروطه دانسته است. نویسنده مبارزات سیاسی دموکرات‌ها را با اعتدالیون در تضعیف مشروطه مؤثر می‌داند. کشاکش میان این دو حزب جایگزین ستیزه‌های فکری بین مشروطه‌خواهان و مشروعه‌طلبان شده است (آجودانی، ۱۳۸۶).

از منابع دیگر، به کتاب *پیشینه‌های اقتصادی - اجتماعی در نهضت مشروطه ایران* نوشته خسرو شاکری می‌توان اشاره کرد. شاکری در این کتاب با پرداختن به چگونگی

پیدایش گرایش سوسیال‌دموکراسی در دوران مشروطه به شکل‌گیری روند تاریخی آن پرداخته است (شاکری، ۱۳۸۲).

سهراب یزدانی در کتاب *بررسی فرقه اجتماعیون عامیون* بیشتر به مسئله عدم وابستگی این حزب به سازمان‌های همت، سوسیال‌دموکرات‌های قفقاز و روسیه پرداخته است ولی عدم وابستگی این حزب به خاستگاه اولیه خود را اثبات نکرده است (یزدانی، ۱۳۹۱).

در نهایت باید به کتاب *گفتمان چپ در ایران* به قلم محمدعلی احمدی اشاره کرد که به بررسی نفوذ جریانات سوسیالیستی به ایران و شکل‌گیری گفتمان سوسیال‌دموکراسی پرداخته و اندیشه‌های تقی ارانی را که یکی از رهبران این گفتمان در ایران بود، مورد بررسی قرار داده است (احمدی، ۱۳۹۶).

ج) مقالات: نصرالله صالحی در مقاله‌ای به نیروهای مؤثر در تشکیل حزب دموکرات اعم از روشنفکران ارمنی‌ایرانی، مجاهدین قفقازی و روشنفکران و آزادی‌خواهان ایرانی پرداخته است. وی بارزترین ویژگی این حزب را اقتباسی بودن ایدئولوژی آن قلمداد کرده است (صالحی، ۱۳۸۵). مقالاتی دیگر نیز به شکل موردی رویکرد این حزب را به برخی متغیرها بررسی کرده‌اند. برای نمونه غفاری و محمدزاده (۱۳۹۰) عدالت‌خواهی دموکرات‌ها را با فرقه اعتدالیون مقایسه کرده‌اند و تفاوت بینش آن‌ها و شیوه نهادینه کردن عدالت را هدف پژوهش خود قرار داده‌اند.

نوشتار حاضر با رویکردی متفاوت و با بهره‌گیری از روش تحقیقی تحلیلی و استناد به اسناد تاریخی به بررسی جریان‌شناسی سیاسی حزب دموکرات و علل ناکامی آن پرداخته است.

۳. بحث و بررسی

۱.۳. مفهوم جریان‌شناسی سیاسی

برای روشن شدن مفهوم «جریان‌شناسی» ابتدا لازم است معنای «جریان» مشخص شود. جریان عبارت است از تشکل، جمعیت و گروه اجتماعی معینی که علاوه بر مبنای فکری از نوعی رفتار ویژه اجتماعی برخوردار است (دهخدا، ۱۳۸۵: ۸۶۹). جریان دارای سه

ویژگی و شاخصه اساسی است که عبارت‌اند از:

۱. اجتماعی بودن و برخورداری از نوعی رفتار ویژه اجتماعی،

۲. دارا بودن تشکل و جمعیت،

۳. برخورداری از اندیشه مشخص و رفتار معین مرتبط با آن.

بر این اساس، جریان‌شناسی عبارت خواهد بود: از شناخت منظومه و گفتمان، چگونگی شکل‌گیری، معرفی مؤسسان و چهره‌های علمی و تأثیر اعتقادی، سیاسی و ایدئولوژیک. یک جریان سیاسی شامل چندین گروه، حزب، جناح و تشکل است که از نظر اعتقادی، فکری، سیاسی، ایدئولوژی، اهداف و روش‌های مبارزه سیاسی با هم دارای اشتراکاتی هستند و در مواقع انتخابات و تحولات سیاسی مهم ممکن است موضع‌گیری کرده و یا نامزد و یا نامزدهایی به مردم معرفی کنند (منصورنژاد، ۱۳۸۴: ۲۳۵).

۲.۳. جریان‌شناسی سیاسی حزب دموکرات ایران

پایه‌های اولیه ایجاد و گسترش جریان‌های سیاسی در ایران، در قالب گفتمان دموکراتیک پس از ظهور گروه‌ها و حزب سوسیال‌دموکرات بنیان نهاده شد. بدین علت که آشنایی اولیه ایرانیان با اندیشه مارکسیستی با فعال شدن گروه‌ها و حزب سوسیال‌دموکراسی، اگرچه محدود، آغاز شد و شکل‌گیری این جریان به طرح جریان‌های سیاسی از جمله حزب دموکرات ایران انجامید (احمدی، ۱۳۹۶: ۱۰). این جریان که در ادامه بدان بیشتر پرداخته خواهد شد دارای ویژگی‌هایی همچون اجتماعی بودن و برخورداری از نوعی رفتار ویژه اجتماعی و سیاسی بود که اساس آن سوسیال‌دموکراسی است. این جریان سیاسی دارای تشکل، ساختار و مرام‌نامه سیاسی و اقتصادی، و دارای تفکر و اندیشه‌های به‌خصوص خود بود. آمیختگی اندیشه سوسیالیستی با برنامه‌های حزبی و تشکیلاتی و ترویج تئوریک این اندیشه از طریق مطبوعات حزبی و مکتوبات ایدئولوژیک از جمله ویژگی‌های بارز جریان سیاسی حزب دموکرات بود (احمدی، همان).

۳.۳. تشکل و سازمان‌دهی حزب دموکرات ایران

۱.۳.۳. مبانی نظری و تاریخی حزب دموکرات ایران

با توجه به این‌که جریان‌های سیاسی چپ در ایران به‌ویژه حزب دموکرات ایران از لحاظ مبانی نظری وابسته به سوسیال‌دموکراسی روسیه و آلمان بودند به همین جهت از نظریات کارل کاتسکی به‌عنوان نظریه‌پرداز این نحله فکری بهره می‌گرفتند و در مبانی و اندیشه‌های خود از دیدگاه‌های او استفاده می‌کردند. به‌طوری‌که در ۱۶ ژوئیه سال ۱۹۰۸ (۱۷ جمادی‌الثانی ۱۳۲۶)، یعنی ۲۳ روز پس از کودتای محمدعلی شاه و به توپ بستن مجلس، سوسیال‌دموکرات‌های ایران نامه‌ای از تبریز به کارل کاتسکی می‌نویسند تا درباره ماهیت انقلاب مشروطه و وظیفه سوسیال‌دموکراسی در چنین انقلابی نظر بدهد که در پاسخ کاتسکی تصریح می‌کند سوسیالیست‌های ایرانی وظیفه دارند در جنبش دموکراتیک شرکت جویند و به حمایت انقلاب مشروطه و آزادی‌های بورژوازی برخیزند و فعالانه در انقلاب شرکت کنند (آجودانی، ۱۳۸۷: ۴۱۸ - ۴۱۹).

کارل کاتسکی در سال ۱۸۵۴ در پراگ متولد شد و در سال ۱۸۷۵ به سوسیال‌دموکراسی وین پیوست. وی به‌عنوان بارزترین مبلغ سوسیال‌دموکراسی و تفکرات مارکسیستی در آلمان بر این عقیده بود که وظیفه حزب است به روند تکامل جامعه سرمایه‌داری سرعت دهد تا فروپاشی آن تسریع شود. ضمناً تأکید او بر این بود که طبقه کارگر تنها زمانی می‌تواند بر مالکیت ابزار تولید دست یابد و بر آن باقی بماند که قدرت سیاسی را نیز به دست آورده باشد (صلاحی، ۱۳۸۳: ۸۲). کاتسکی بر دموکراتیزه شدن نظام انتخابات تأکید داشت و بر این مطلب تأکید داشت که ملت باید حق سرنوشت خود را به دست آورده و ائتلاف احزاب و آزادی اجتماعات تضمین شود تا نهایتاً به‌طور واقعی مالکیت‌های خصوصی به مالکیت عمومی درآید (همان: ۸۳). او بر این عقیده بود که «سوسیال‌دموکراسی باید از طریق انتخابات آزاد و مردمی سعی کند هرچه بیشتر کرسی‌های انتخابات را در پارلمان از آن خود ساخته و بدین ترتیب با حمایت کارگران حاکمیت خود را استقرار بخشد و در نهایت به هدف خود یعنی سوسیال‌دموکراتیک دست یابد» (همان: ۸) و این همانی بود که رهبران حزب دموکرات از جمله تقی‌زاده در مجلس دوم شورای ملی برای آن تلاش می‌کردند (قطعنامه کمیته مرکزی حزب، ایران نو، سال سوم، شماره ۱۲، ۱۳۲۹ق: ۱).

حزب دموکرات ایران به لحاظ تاریخی فعالیت خود را از مجلس دوم شورای ملی آغاز نمود. از رساله معروف محمدمین رسول‌زاده می‌توان دریافت که در سال‌های مقارن مشروطه، هیئتی با نام «اجتماعیون - عامیون» در ایران تشکیل شد و اعضای آن به فعالیت‌های انقلابی مشغول شدند. هیئت مزبور تحت تأثیر فرقه اجتماعیون - عامیون ایران در قفقاز شکل گرفت. خود آن فرقه نیز به تبعیت از حزب سوسیال‌دموکرات کارگری روسیه در قفقاز شکل گرفته بود (رسول‌زاده، ۱۳۸۷: ۸۰). با تشکیل حزب سوسیال‌دموکرات کارگری روس (۱۸۹۸م)، ملیت‌های غیرروس از جمله مسلمانان قفقاز، ارمنیان و گرجیان که جملگی در صف مخالفان حکومت تزاری قرار داشتند به حزب سوسیال‌دموکرات پیوستند (آدمیت، ۱۳۵۴: ۱۲). انقلابیون مسلمان قفقاز به‌منظور پیشبرد مبارزات خود، در اواخر سال ۱۹۰۴م دست به تشکیل حزبی به نام «همت» زدند. به اعتقاد ایوانف حزب همت نه‌فقط از نظر سیاسی تحت تأثیر حزب سوسیال‌دموکرات روسیه قرار داشت بلکه از نظر سازمانی نیز بدان وابسته بود به‌طوری‌که اعضای آن‌ها در جلسات یکدیگر شرکت می‌کردند (رواسانی، ۱۳۶۸: ۵۷).

تشکیل حزب همت و گسترش فعالیت‌های آن بر خیل عظیم ایرانیان مقیم قفقاز نیز تأثیر گذاشت به‌طوری‌که درست یک سال بعد (۱۹۰۵م) «کمیته سوسیال‌دموکرات ایران» یا «اجتماعیون - عامیون» در بادکوبه تشکیل شد (آدمیت، ۱۳۵۴: ۱۳).

با آغاز انقلاب مشروطه در ایران شعبه‌های اجتماعیون نیز در ایران، در تبریز، ارومیه، تهران، مشهد، رشت... تشکیل شدند. بنا به نوشته کسروی، تعدادی از مؤسسان اجتماعیون‌عامیون در قفقاز به ایران بازگشتند تا به فعالیت سیاسی بپردازند و ضمن کمک به مشروطه‌خواهان، فعالیت سازمانی خود را در داخل سامان بخشند (کسروی، ۱۳۵۹: ۱۹۴). با بمباران مجلس اول (۲۳ جمادی‌الاول ۱۳۲۶ق) فصلی جدید در تاریخ نهضت مشروطه گشوده شد. مشروطه‌اول (۱۳۲۴-۱۳۲۶ق) بعد از دو سال با شکست گروه‌ها و احزاب، پایان یافت. مخالفان مشروطه، اعم از جریان‌ها، طیف‌های مختلف، چیرگی یافتند و با تمام توان، آزادی‌خواهان را قلع‌و‌قمع کردند. جمعی از آزادی‌خواهان کشته و تبعید و شمار زیادی با گریز از تهران راهی آذربایجان، قفقاز، استانبول و اروپا شدند و با تمام قوا به مبارزه قلمی و قدمی

با استبداد مطلقه ایران برخاستند. این مبارزات به عمر ۱۳ ماهه استبداد که به استبداد صغیر معروف بود پایان داد و با فتح تهران (۲۷ جمادی‌الثانی ۱۳۲۷) بر استبداد غلبه یافت و مجلس دوم تشکیل شد و برای نخستین بار احزاب سیاسی در مجلس دوم شکل گرفت. در این مجلس احزاب عمده‌ای مثل حزب دمکرات و اعتدالیون و احزاب کوچک دیگری مثل حزب اتفاق و ترقی فعالیت داشتند.

حزب دموکرات مهم‌ترین حزب سازمان‌یافته در این دوره بود. این حزب نماد اصلی جریان تندرو (انقلابی) به حساب می‌آمد (بهار، ۱۳۷۸: ۸). محمدتقی بهار نیز تصریح دارد که حزب دموکرات را انقلابی می‌دانستند و حزب اعتدالیون را اعتدالی می‌شناختند (بهار، همان ج: ۱: ۸). این حزب با تفکر دموکراسی اجتماعی‌اش، از تندروترین جریانات سیاسی قلمداد می‌شد و این تلقی مورد اعتراض تقی‌زاده واقع شد، به طوری که در مقاله خود با عنوان «کشف‌الغطا» مدعی شد که این نام را اعتدالیون بر آن‌ها گذاشته‌اند تا خود را معتدل و میانه‌رو معرفی کنند (حبل‌المتین، سال ۱۸، شماره ۳۲، ۱۳۳۹: ۱۹).

در مجلس دوم شورای ملی حزب دموکرات تعدادشان نسبت به حزب اعتدالیون کم بود به طوری که ۲۷ نفر دموکرات بودند و ۳۶ نفر اعتدالی که با احزاب دیگر مثل حزب اتفاق و ترقی ائتلاف داشتند (بهار، ۱۳۸۷: ۳۸). چهره‌های معروفی که همیشه و به طور ثابت به عنوان پایه‌گذاران و رهبران حزب دموکرات ایران شناخته شده‌اند عبارت بودند از سیدحسین تقی‌زاده، محمدطاهر تنکابنی، حسینعلی‌خان نواب، شیخ‌ابراهیم زنجانی، ابراهیم حکیمی، سیدمحمدرضا مساوات، سلیمان میرزا اسکندری، حیدرخان عموآوغلی و محمدامین رسول‌زاده که همه آن‌ها به جز نفر آخر، روشنفکران ایرانی مسلمان‌تبار بودند. البته افرادی چون هاکوبیان و پیلوسیان مکاتباتی با سیدحسین تقی‌زاده در زمینه راه‌اندازی این حزب داشتند که پایه‌گذاران واقعی و گردانندگان پشت پرده حزب را نشان می‌دهد و روزنامه «ایران نو» نیز به عنوان نهاد رسمی آن‌ها بود (شاگری، ۱۳۸۴: ۲۶۱).

قبل از شروع انتخابات مجلس دوم، تعدادی از فعالان سوسیال‌دموکرات شروع به انجام تدارکات لازم برای تشکیل حزبی پارلمانی کردند که تفکرات ایشان را در مجلس و خارج از آن نمایندگی کند. تشکیل حزب دموکرات ایران را می‌توان نتیجه مجموعه‌ای از تلاش‌های

فکری و عملی افرادی با خاستگاه سیاسی و سازمانی گوناگون تحت تأثیر شرایط آن روز جامعه ایران دانست (احمدی، ۱۳۹۶: ۱۰۶).

پیلوسیان از سوسیال‌دموکرات‌های ارمنی شاخه تبریز، توجه تقی‌زاده را به این مسئله جلب می‌کرد که «عصر تشکیل احزاب سیاسی در ایران» فرارسیده است و از او می‌خواست سریع حزب دموکرات را تشکیل دهد و برای ایجاد یک اکثریت دموکرات سازمان‌یافته در مجلس دوم تلاش مضاعف نماید. پیلوسیان خاطر نشان می‌کرد که مردم از انقلاب و آشوب خسته شده‌اند و نیاز به صلح و آرامش دارند و اگر مشروطه‌خواهان در داخل و بیرون مجلس سازمان نمی‌یافتند، صلح و آرامش تأمین نمی‌شد (شاگری، ۱۳۸۴: ۲۶۲). پیلوسیان در نامه‌ای که به تاریخ ۲۸ مرداد ۱۲۸۸ شمسی از تبریز برای تقی‌زاده در تهران فرستاد شادمانی خود را از تلاش‌های تقی‌زاده در پایتخت و اطمینان خود را از این که کوشش‌های او در تهران ثمربخش‌تر از تبریز خواهد بود ابراز داشت. او همچنین همکارانش را در تهران از مذاکرات خود با دو دوست مشروطه‌خواه، آگاه کرد که طرح ایجاد حزب دموکرات ایران را فکری «عالی» یافته بودند (افشار، ۱۳۸۵: ۳۶۶).

یکی دیگر از مسلمانان قفقاز که در تاریخ انقلاب ایران مؤثر و از عوامل بیداری و توجه ایرانیان به مظاهر مشروطیت و حریت به شمار می‌رود، محمدمین رسول‌زاده است. رسول‌زاده از مردان فکور و خردمند شرق است (مجله یادگار، سال پنجم، شماره ۱-۲: ۵۹-۵۸) وی سردبیر روزنامه ایران نو بود که این روزنامه از نظر قطع و شکل و برنامه نخستین روزنامه‌ای بود که به شیوه اروپایی در ایران منتشر می‌شد. (روزنامه ترقی، ۱۳۲۷: ش ۱۸۳). رئیس‌نیا در پیشگفتارش بر ترجمه کتاب گزارش‌هایی از انقلاب مشروطیت ایران، نقش رسول‌زاده را در شکل‌گیری حزب دموکرات ایران برجسته می‌داند و می‌نویسد: «او اندکی پس از رسیدن به تهران که تازه فتح شده، در تشکیل و سازمان‌دهی حزب دموکرات ایران و تهیه نظام‌نامه و مرام‌نامه و تعیین خط و مشی حزبی با سیدحسن تقی‌زاده و حیدر عمواوغلو همکاری داشته است، سردبیری ارگان آن یعنی ایران نو را که یکی از نقاط عطف روزنامه‌نگاری در ایران به شمار آمده، بر عهده گرفته است» (رسول‌زاده، ۱۳۸۷: ۹). تقی‌زاده نیز در کتاب زندگی طوفانی از رسول‌زاده به مناسبت‌هایی یاد می‌کند: «رسول‌زاده یکی از

مردان نامدار فوق‌العاده بود که اگر بگوییم من در تمام مدت عمر خودم نظیر او را در مشرق‌زمین ندیده‌ام، هیچ نوع مبالغه نکرده‌ام» (تقی‌زاده، ج ۲، ۱۳۷۲: ۳۵۵). رسول‌زاده به‌عنوان نماینده شاخص جناحی از اجتماعیون است که در راه مشروطه‌خواهی به نبرد برخاستند. او همواره به مسائل اجتماعی مشرق و در کشورهای مسلمان توجه داشت و سه رساله مهم در این باب دارد: یکی در آینده دموکراسی، دومی در سیر سوسیالیسم و نهایتاً اوضاع سیاسی روسیه؛ این رسالات حاصل اندیشه‌های دوران پختگی رسول‌زاده است و در این مباحث استدلال‌های علمی خود را بیان داشته است (آدمیت، ۱۳۸۸: ۱۵۵). رسول‌زاده فعالیت‌های دموکراتیک در ایران را بهتر می‌دانست و بر این اعتقاد بود که نظام سرمایه‌داری که در غرب هست در ایران شکل نگرفته است تا در مقابل آن یک نظام سوسیالیستی و یا پرولتاریا به وجود آید (رسول‌زاده، ۱۳۸۷: ۲۷).

۲.۳.۳. برنامه و ساختار حزب دموکرات ایران

حزب دموکرات ایران گروهی با سازمان‌دهی متمرکز بود. برنامه‌های این حزب با الگوپذیری از احزاب سوسیال‌دموکراسی آلمان، ساختاری سلسله‌مراتبی داشت. بدین ترتیب دارای حوزه‌ها، شوراها، کمیته‌های محلی، کنفرانس‌ها و کمیته‌های ایالتی و همچنین کمیته مرکزی و کنگره‌های ادواری بود (خسروپناه، ۱۳۸۸: ۵۷). همان‌طور که از یک حزب متمرکز انتظار می‌رود تمام نشریات عمومی ملی و استانی، قبلاً توسط مرکز حزب بررسی و کنترل می‌شد. حزب دموکرات به‌عنوان یک حزب قانونی درگیر در سیاست داخلی، دارای فراکسیون پارلمانی بودند. اعضای کمیته مرکزی به‌جز برای اعضا برای دیگران ناشناخته بود. حتی نظام‌نامه و برنامه حزب تا مدتی در میان مردم ناشناخته بود (شاکری، ۱۳۸۴: ۲۶۷).

مرام‌نامه حزب دموکرات یک مقدمه و هفت فصل دارد. این مرام‌نامه در مورد تربیت سیاسی، حقوق مدنی، قانون انتخابات، قضاوت امور روحانی و معارف و دفاع ملی و اصول اقتصادی در مجموع ۳۲ ماده داشت. برخی از مواد عبارت‌اند از: ۱. جدایی دین از سیاست ۲. ایجاد نظام اجباری ۳. قانون منع احتکار ۴. تقسیم املاک بین رعایا ۵. تعلیم و تربیت اجباری ۶. تأسیس بانک ۷. اولویت مالیات مستقیم بر مالیات غیرمستقیم (مرام‌نامه حزب: ۱۰-۱۳). حزب دموکرات در مرام‌نامه خود بر انتخابات عمومی نمایندگان مجلس و لغو

امتیازهای شخصی و صنفی تأکید داشت. مرام‌نامه ضمن تأکید بر تفکیک قوا خواهان تمرکز قدرت دولت در دست مجلس شورای ملی و انتخاب وزرا توسط آن و مسئولیت ایشان در برابر مجلس بود (احمدی، ۱۳۹۶: ۱۵۳).

قسمت مفصل و مهم این برنامه، مربوط به مسائل اقتصادی است که به اصول ۱۷ گانه اقتصادی معروف است. در مرام‌نامه حزب، هدف از تشکیل حزب دموکرات «حفظ آزادی و استقلال مملکت و ابقای مشروطیت» و یاری کشور برای همراهی با تکامل عمومی بشریت عنوان شده است (همان: ۹). در خصوص برنامه‌های اقتصادی حزب می‌توان گفت تأکید آن‌ها بر مالیات‌بندی مستقیم، ایجاد قانون کار، و مسائل رفاهی، ساعات کار مشخص، واگذاری زمین به دهقانان، تقسیم زمین‌های کشاورزی در میان دهقانان، ایجاد بانک ویژه برای کشاورزان (بانک فلاحی) جزء برنامه‌های اقتصادی حزب بود (ایران نو، شماره ۱۲۸۹، ۸ هـ ش).

جدایی دین از سیاست جزء رادیکال‌ترین برنامه‌های دموکرات‌ها بود. تأکید مرام‌نامه دموکرات‌ها بر جدایی دین از سیاست با توجه به شرایط حاکم بر جامعه ایران، می‌توانست مخاطراتی را برای حزب دموکرات ایجاد کند، از این‌رو روزنامه *ایران نو* طی مطلبی در توضیح اهداف و برنامه‌های حزبی و به‌منظور رفع اتهام «عناد با مذهب» نوشت: «چون فرقه از طرف معاندین هدف تیر حملات مغرضانه است و ما را نظر به آن فصلی که در انفکاک قوه روحانیه از قوه سیاسیه در مرام‌نامه خود داریم بر دشمنی دین و آیین و عداوت روحانیت متهم خواهند بود. ما را است که با نزاکت تمام، تقدیس عقاید دینی را که از نظریات آزادی‌پرورانه ما است بر مردم ثابت و حالی نموده، گوشزدشان سازیم که مطالبات ما ابداً تناقضی با شریعت نداشته و موافق احکام خود شریعت مطهره، علما و روحانیون حق ندارند که صنف مخصوص و ممتازی را در میان ملت تشکیل دهند» (ایران نو، سال دوم، شماره ۳، ۱۳۲۸: ۳، به نقل از احمدی، ۱۳۹۶: ۱۵۵). با وجود این حزب دموکرات در رویکرد خود به مذهب، به اصل مجرده شریعت و دفع و حذف موهومات از آن اعتقاد داشت (قطعنامه حزب دموکرات، ۳۰ ذی‌قعدة ۱۳۲۷ به نقل از احمدی، همان).

در مسائل دیگر همچون نگاه به مسائل و سیاست خارجی، حزب دموکرات مقاومت در برابر بیگانگان و سلطه خارجی و حفظ استقلال کشور از نفوذ دولت‌های متخاصم و بیگانه را

جزء اهداف و برنامه‌های خود تشریح می‌کردند. دموکرات‌ها بیش از سایر احزاب به مسئله امپریالیسم و سلطه دول غرب توجه داشتند و ایستادگی در برابر روس‌ها و انگلیسی‌ها را تنها راه مقابله با تجاوزهای آن‌ها می‌دانستند و به دولت توصیه می‌کردند که در مقابل آن‌ها جرئت و قدرت خود را نشان دهد تا آن‌ها عقب‌نشینی کنند. لذا در حوزه سیاست خارجی دموکرات‌ها شدیداً اظهار وطن‌پرستی می‌کردند و یک سیاست مستقل ملی و بی‌طرفانه را می‌خواستند (اتحادیه، ۱۳۶۱: ۲۰۶).

در بیان‌نامه پارلمانی فرقه دموکرات ایران، در حوزه سیاست‌های داخلی این حزب به سه اصل اشاره شده است: ۱. مرکزیت ۲. ایجاد پارلمان ۳. دموکراسی‌سازی به عقیده آن‌ها «امروز، اگر ایران در حالت بحران خطرآمیز است همانا از عدم مرکزیت و غیر مربوطیت ایلات به مرکز و مستقل بودن آن‌ها است» (شاگری، ۱۳۶۰: ۱۱۷). دموکرات‌ها تأکید داشتند که ایجاد تمرکز باید با نظارت مجلس باشد و دولت مرکزی را وزیرانی اداره کنند که از طرف مجلس انتخاب می‌شوند و در برابر آن پاسخگو باشند و این نظام پارلمانی از راه دموکراتیسم درصدد برآوردن خواست‌های مردم برآمده و این تنها راه کسب منافع اکثریت مردم است.

۴.۳. نفوذ و دخالت‌های کشورهای انگلیس و روس

یکی از دلایل شعله‌ور شدن انقلاب مشروطه در ایران خطر تسلط و تجاوز روزافزون استعمارگران روس و انگلیس و تهدید استقلال ایران بوده است، با وجود این، هیچ‌گاه مشروطه‌خواهان به نیت استعماری بیگانگان پی نبردند و سرنوشت نهضت را به دخالت قدرت‌های بزرگ واگذار نکردند. نقطه اوج دخالت‌های بیگانه در جریان انقلاب مشروطه را می‌توان در دو مسئله ۱. به توپ بستن مجلس توسط محمدعلی شاه به یاری روس‌ها و ۲. عقد قرارداد ۱۹۰۷ که ایران را به مناطق تحت نفوذ دو کشور روسیه و انگلیس تقسیم کرد، مشاهده نمود. در نهایت نیز درخواست روسیه مبنی بر اخراج مورگان شوستر و حمایت بریتانیا از این درخواست در سال ۱۹۱۱ تیر خلاص را به انقلاب زد. به این ترتیب اتحاد دولت‌های روسیه و انگلیس در مقابل خطر آلمان، تقسیم ایران در قرارداد ۱۹۰۷ و اشغال ایران در جنگ اول از جمله مهم‌ترین عوامل خارجی در شکست مشروطه به‌خصوص احزاب سیاسی به شمار می‌آیند (کاظم‌زاده، ۱۳۷۱: ۶۴۸).

در مورد روابط خارجی، به‌خصوص با روس و انگلیس، آزادی‌خواهان بسیار محتاط ولی در عین حال بسیار وطن‌پرست بودند. البته نباید فراموش کرد که الهام اولیه نهضت اصلاح‌طلبان و انقلاب در ایران، در اثر احساس خطر در مقابل تجاوز خارجیان بود (دولت‌آبادی، ج ۲، ۱۳۲۸: ۲۱۸). در سیاست خارجی، دموکرات‌ها یک سیاست مستقل ملی و بی‌طرفی را دنبال می‌کردند، و شدیداً اظهار وطن‌پرستی می‌نمودند. روزنامه نوبهار در این خصوص نوشت: «تکلیف حکومت حاضر ما همان است که مکرراً گفته‌ایم: بی‌طرفی و جلوگیری از بهانه‌های هر دو طرف (روسیه و انگلیس)» (نوبهار، شماره ۵۰، ۲۴ جمادی‌الاول ۱۳۲۹). به‌رروی رقابت قدرت‌های سنتی روسیه و انگلیس در ایران پس از شکست مشروطه نیز ادامه یافت. به‌طوری‌که دولت‌هایی که روی کار می‌آمدند، باید تعادل را حفظ کرده و در تصمیم‌گیری‌های خود منافع این دو قدرت را نیز در نظر می‌گرفتند. از این رو طی تمام سال‌های بعد به دلیل رقابت روس و انگلیس در ایران، کابینه‌ها یکی پس از دیگری سقوط می‌کردند و چنددستگی میان سران انقلاب را بیشتر نمایان می‌ساختند.

۵.۳. فعالیت‌ها و اقدامات سیاسی و علل ناکامی حزب

حزب، با اعلام سیاست خود، نشان داد که از موانع پیش روی آگاه بود و می‌دانست که در کشوری مثل ایران می‌بایست نه بی‌درنگ بلکه به‌تدریج بر آن‌ها چیره شد. حزب در روند فعالیت‌هایش مطالبات برنامه خود را در مجالس شورای ملی این‌گونه مطرح می‌کرد: اول، اعطای آزادی‌های دموکراتیک، مسئولیت وزرا در قبال مجلس شورای ملی، تفکیک قوا، لغو امتیازات و القاب اشراف، تساوی همه ایرانیان در برابر قانون بدون توجه به مذهب، نژاد و قومیت، و همچنین برنامه بر لزوم تفکیک قدرت سیاسی از اقتدار روحانیون تأکید می‌کند. این موضوع از این جهت متهورانه بود که حمایت اولیه روحانیون «آزادی‌خواه» از جنبش مشروطه، به قبول نظارت دین بر قانون‌گذاری مجلس توسط کمیته‌ای از علما انجامیده بود (ترکمان، ۱۳۶۹: ۱۷-۱۹).

در بیانیه پارلمانی که توسط سلیمان میرزای اسکندری قبل از تشکیل مجلس و انتشارش در روزنامه *ایران نو* قرائت شد، این مسائل در اولویت قرار داشت. لزوم تقویت دموکراسی پارلمانی از طریق تشکیل احزاب سیاسی برای بسیج توده‌ای و حمایت مردمی در انتخابات

مجلس برای اداره امور مملکت با یکدیگر رقابت کنند (ایران نو، سال دوم، شماره ۲۳، ۵ شوال ۱۳۲۸ق).

آنان فکر می‌کردند که وجود دولت متمرکز برای منافع کشور حیاتی است و معضلات و گرفتاری‌هایی که در کشور به چشم می‌خورد ناشی از سیستم غیرمتمرکز قبلی است. این سیاست تمرکزگرایی با کنترل از سوی مجلس شورای ملی همراه بود (ایران نو، شماره ۱۱۹: ۱). یعنی دولت مرکزی توسط وزرای اداره شود که از سوی مجلس شورای ملی برگزیده می‌شوند و در برابر آنان مسئول‌اند. نظام پارلمانی می‌تواند از طریق دموکراتیسم آرزوهای عمومی را برآورده کند. این تنها راهی است که می‌تواند از منافع اکثریت مردم (روستائیان، زحمت‌کشان، اصناف، تجار) حمایت کرده و وضع آنان را بهبود بخشد و در خدمت دموکراسی زحمت‌کشان باشد. برنامه خواستار برآورده کردن مطالبات اقتصادی زحمت‌کشان و دهقانان و اتخاذ شیوه‌هایی برای اصلاح نظام مالیاتی است. به این ترتیب برنامه وضع قوانین مترقی مانند جایگزین کردن مالیات مستقیم به جای وابستگی کامل به مالیات غیرمستقیم را پیشنهاد کرد که فشار آن بیشتر بر دوش طبقه تولیدکننده قرار داشت. به علاوه برای اولین بار قوانین جدید کارگری و قوانین تأمین اجتماعی پیشنهاد شد مانند ممنوعیت کار کودکان، کاهش ساعت کار و اگذاری اراضی خالصه و دادن آن به زارعین و تقسیم دیگر امکانات زراعی بین کشاورزان از طریق بانک کشاورزی. همچنین برنامه حزب خواستار آن بود که منابع طبیعی کشور به وسیله دولت اداره شود و در خدمت مردم باشد. به علاوه تحصیلات رایگان و اجباری برای همه که شامل زنان هم می‌شد و نیز لزوم تشکیل ارتش مدرن از طریق خدمت نظام وظیفه برای مردان بالغ مورد تأکید قرار گرفته بود. حزب دموکرات ایران همچنین خواستار وضع قوانین مدنی در همه زمینه‌ها به خصوص در مورد بدرفتاری مالکان با رعایا بود. حزب دموکرات به یک جنبه دیگر از عقاید مارکسیستی که در ایران بیشتر نمود داشت پرداخت و آن تقسیم اجتماع به دو طبقه فقرا و اغنیا بود. دموکرات‌ها دائماً به مسئله طبقاتی بودن جامعه اشاره می‌کردند و بیان می‌داشتند که طبقه حاکم همیشه سعی کرده عامه مردم را عقب‌افتاده نگه دارد، «این طبقه اعیان یک قسمت بزرگ این مملکت را امروز در دست دارند و صاحب املاک هستند بنابراین واضح است که همیشه به ترتیب فتوالتیته رفتار کرده و دست از امتیازاتی که از زمان قدیم غصب کرده‌اند برنخواهد

داشت» (ایران نو، شماره ۶۵، ۲۹ شوال، ۱۳۲۷ق). این حزب در مورد زارعین نیز تصریح کرد که: «آن‌هایی که مالک اراضی هستند و عادت دارند حاصل زحمت این‌ها را بخورند سعی خواهند کرد که منافع خود را از دست ندهند» (ایران نو، شماره ۵۴، ۱۶ شوال، ۱۳۲۷).

به‌طور خلاصه برنامه و بیانیه پارلمان اولین تلاش برای مطرح کردن لزوم قانون‌گذاری جدید برای جامعه‌ای بود که یک قرن سلطه، تخریب کامل و بی‌نظمی به آن تحمیل شده بود. حزب دموکرات ایران ناگزیر بود خطمشی خود را نسبت به آن بیان کند و درباره مواضع رشد و توسعه کشور توضیح دهد و این‌که در کشوری مانند ایران نمی‌توان یک‌باره بر آن موانع غلبه کرد و باید به‌صورت تدریجی آگاهی داد.

با توجه به مطالبات فوق، مخالفت‌هایی با حزب می‌شد که از سه منبع نشئت می‌گرفت: ۱. سیاست استعماری روسیه در ایران که مخالف استقلال و تشکیل هر دولت مردمی در کشور بود. ۲. ائتلافی از محافظه‌کاران داخلی که ترکیبی از نخبگان طبقه حاکم بود. کسانی که در آخر کار به جنبش مشروطه‌خواهی پیوسته و خواستار باز پس گرفتن قدرت بودند و همچنین روحانیون سنتی که با نوسازی کشور مخالفت می‌کردند. ۳. تازه‌به‌دوران‌رسیده‌هایی که در رهبری حزب قرار گرفتند و تمایل ناچیزی به پایدار ساختن حزب و یا سعادت و رفاه مردم داشتند (شاکری، ۱۳۸۴: ۵۸ - ۶۰؛ افشار، ۱۳۵۹: ۳۶۱ - ۳۶۹). این ۳ مانع به این صورت بازتاب یافت: ۱. روسیه با اولتیماتوم دسامبر ۱۹۱۱م خواستار اخراج مورگان شوستر، مستشاران آمریکایی و بستن مجلس شورای ملی شد. ۲. همکاری عناصر محافظه‌کار با درخواست‌های روسیه و مخالفت و فتوای روحانیون ساکن عتبات علیه تقی‌زاده. ۳. تنبلی، لاقیدی، سستی و بی‌انضباطی در بین اعضای کمیته مرکزی و وزرای دموکرات (افشار، همان: ۳۶۶).

فعالین گمنام حزب دموکرات شاید به رهبری کسانی مانند پیلوسیان از طریق تشکیل کمیته موقتی استانبول کوشیدند حزب را نجات دهند. آنان پذیرفتند که حزب در مرحله بحرانی به سر می‌برد و آینده آن نامعلوم است و برخی اظهار می‌کردند که در این شرایط تنها یک «منجی» می‌تواند وضعیت و شرایط بحرانی حزب را اصلاح کند. آن‌ها فکر می‌کردند که کنگره حزب از عهده غلبه بر بحران برمی‌آید و اکنون که زمینه تکمیل کنگره

فراهم نبود راه‌حل در تشکیل هیئتی از متفکران، رهبران و نویسندگان حزب به‌جای‌کنگره بود (شاکری، همان: ۶۱).

۴. نتیجه‌گیری

حزب دموکرات ایران به‌عنوان یک جریان سیاسی دارای ایدئولوژی (سوسیال دموکراسی)، نظام‌نامه و مرام‌نامه، اهداف و برنامه‌های خود را با بهره‌گیری از اندیشه‌های سوسیال دموکراسی روسیه و آلمان به‌ویژه نظریات کارل کاتسکی ترسیم کرده و سعی در کسب قدرت سیاسی پارلمانی در انقلاب مشروطه ایران داشت؛ بنابراین با تشکیل مجلس دوم شورای ملی، فعالیت خود را آغاز نمود. حزب دموکرات با توجه به اهداف و برنامه‌هایی که داشت، به دلایل زیر نتوانست در روند دموکراسی‌سازی ایران موفق عمل کند:

مرام‌نامه این حزب برگرفته از مرام‌نامه سوسیال دموکراسی روسیه و آلمان بود و موارد مطرح در مرام‌نامه، منطبق با مسائل فرهنگی، سیاسی و اجتماعی ایران نبود. از جمله رادیکال‌ترین موضوعات آن، جدایی دین از سیاست بود و همین مسئله در درون مجلس و جامعه روحانیون، موجب اختلاف و ابراز مخالفت‌هایی در روند فعالیت‌های حزب شد.

نمایندگان حزب در مجالس شورای ملی بر اهمیت و ارزش نهاد قانون‌گذاری تأکید فراوان داشتند و خود را حامی رنجبران و طبقه ستم‌دیدگان معرفی می‌کردند ولی علی‌رغم گسترش گفتمان و ادبیات سوسیال دموکرات‌ها در این مقطع از تاریخ ایران، نمی‌توان مدعی شناخت علمی و کامل ایرانیان در سطح وسیعی از این ایدئولوژی شد؛ بخش اعظم جامعه ایران آن روز را توده‌های کم‌سواد و بی‌سواد تشکیل می‌دادند که نه اهل مطالعه بودند و نه توانایی فهم اندیشه‌های فلسفی را داشتند و این خود گواهی بر فقدان بسترهای لازم در جامعه ایران برای ایجاد و دوام حزب بوده است.

ایجاد ائتلاف‌های محافظه‌کاران داخلی که ترکیبی از نخبگان طبقه حاکم و کسانی بود که به جنبش مشروطه‌خواهی پیوسته و خواستار بازپس‌گیری قدرت سیاسی بودند و همچنین روحانیون سنتی که با نوسازی از نوع غربی مخالفت می‌کردند از دیگر مخالفان و موانع حزب در نیل به اهداف خود بود.

عامل مهم دیگر عبارت بود از دخالت‌های کشورهای مثل روسیه و انگلیس در فعالیت‌های احزاب به‌خصوص حزب دموکرات ایران و مسائل داخلی کشور که منجر به تفرقه و نفاق بین رهبران حزب شد.

و درنهایت حزب دموکرات ایران را نمی‌توان از احزاب تمام‌عیار سوسیال‌دموکرات همچون حزب سوسیال‌دموکرات کارگری روسیه یا احزاب اروپایی تحت این عنوان محسوب کرد. با تمامی این‌ها، برای شکل‌گیری چنین سازمان‌هایی و راه‌یابی دموکراسی به ایران و حصول شناخت وسیع و دقیق ایرانیان از این جریان سیاسی، تلاش‌هایی از سوی جریان‌های دموکراتیک در ایران انجام شد ولیکن نتیجه مطلوب موردنظر این سازمان‌ها حاصل نشد.

منابع

کتاب‌ها

- آجودانی، ماشاءالله (۱۳۸۷)، *مشروطه ایرانی*، تهران، نشر اختران.
- آدمیت، فریدون (۱۳۵۴)، *فکر دموکراسی اجتماعی در نهضت مشروطیت ایران*، تهران، پیام.
- آفاری، ژانت (۱۳۷۹)، *انقلاب مشروطه ایران (۱۹۰۶-۱۹۱۱م)*، ترجمه رضا رضایی، تهران، بیستون.
- اتحادیه، منصوره (۱۳۶۱)، *پیدایش و تحول احزاب سیاسی مشروطیت*، تهران، نشر گستره.
- احمدی، محمدعلی (۱۳۹۶)، *گفت‌وگو چپ در ایران*، تهران، انتشارات ققنوس.
- افشار، ایرج (۱۳۸۵)، *مقالات تقی‌زاده*، تهران، نشر توس.
- *اوراق تازه‌یاب مشروطیت و نقش تقی‌زاده* (۱۳۵۹)، به کوشش ایرج افشار، تهران، انتشارات جاویدان.
- بهار، محمدتقی (ملک‌الشعرا) (۱۳۸۸)، *تاریخ مختصر احزاب سیاسی ایران - انقراض قاجاریه*، ج ۱، تهران، نشر امیرکبیر.
- *تاریخ استقرار مشروطیت در ایران، برگرفته از اسناد محرمانه وزارت امور خارجه انگلستان* (۱۳۵۳)، به کوشش حسن معاصر، تهران، ابن‌سینا.
- ترکمان، محمد (۱۳۶۹)، *تاریخ معاصر ایران*، جلد ۲، تهران.
- تقی‌زاده، سید حسن (۱۳۹۰)، *زندگی طوفانی*، تهران، نشر توس.
- تقی‌زاده، سیدحسن (۱۳۶۳)، *انقلاب مشروطیت ایران (سه خطابه)*، تهران، گام.
- دولت‌آبادی، یحیی (۱۳۶۲)، *حیات یحیی*، ج ۲، تهران، نشر عطار.
- دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۸۵)، *لغتنامه*.
- رساله «تنقید فرقه اعتدالین یا اجتماعيون - اعتدالیون» به قلم محمدامین رسول‌زاده، تهران،

- مطبعه فاروس، ۱۳۲۸، مندرج در: *مرام‌نامه‌ها و نظام‌نامه‌های احزاب سیاسی ایران در دومین دوره مجلس شورای ملی*، (۱۳۶۱)، به کوشش منصوره اتحادیه (نظام مافی)، تهران، نشر تاریخ ایران.
- رسول‌زاده، محمدمین (۱۳۸۷)، *گزارش‌هایی از انقلاب مشروطیت ایران*، ترجمه رحیم رئیس‌نیا، تهران، نشر و پژوهش شیرازه.
- رواسانی، شاپور (۱۳۶۸)، *نهیضت میرزا کوچک‌خان جنگلی و اولین جمهوری اسلامی در ایران*، تهران، نشر شمع.
- شاکری، خسرو (۱۳۶۰)، *اسناد تاریخی جنبش کارگری، سوسیال‌دموکراسی و کمونیستی ایران*، ج ۲-۶، تهران، مزدک.
- شاکری، خسرو (۱۳۸۲)، *پیشینه‌های اقتصادی-اجتماعی نهضت مشروطیت ایران*، تهران، نشر اختران.
- شاکری، خسرو و دیگران (۱۳۸۲)، *نقش آرامنه در سوسیال‌دموکراسی ایران (۱۹۰۵-۱۹۱۱م)*، به کوشش محمد خسرویناه، تهران، شیرازه.
- صلاحی، ملک یحیی (۱۳۸۳)، *اندیشه‌های سیاسی غرب در قرن بیستم*، تهران، نشر قومس.
- «صورت‌جلسه نشست گروه سوسیال‌دموکرات تبریز»، اکتبر ۱۹۰۸، *اسناد تاریخی*، ج ششم.
- کاظم‌زاده، فیروز (۱۳۷۱)، *روس و انگلیس در ایران (۱۸۶۴ - ۱۹۱۴)*: پژوهش درباره امپریالیسم، ترجمه منوچهر امیری، تهران: آموزش انقلاب اسلامی.
- کسروی، احمد (۱۳۷۸)، *تاریخ هجده‌ساله آذربایجان، بازمانده تاریخ مشروطه ایران*، تهران، امیرکبیر.
- منصورنژاد، محمد (۱۳۸۴)، *متغیرها و شاخص‌های جریان‌شناسی سیاسی، علوم*.

نشریات

- *ایران نو* (۱۳۲۷ ق)، ۲۹ شوال، شماره ۶۵
- *ایران نو* (۱۳۲۸ ق)، ۵ شوال، سال دوم، شماره ۲۳.

- *ایران نو* (۱۳۳۹ ق)، سال سوم، شماره ۱۲.
- *ایران نو* (۱۳۳۹)، ۱۶ ربیع‌الاول، سال دوم، شماره ۱۱۹.
- *ایران نو* (۱۳۳۹)، سال دوم، شماره ۱۲۰.
- *ایران نو* (۱۳۳۹ ق)، ۹ ربیع‌الثانی سال سوم «کمیته مرکزی فرقه دموکرات ایران، قطعنامه»، شماره ۱۲.
- *روزنامه ترقی* (۱۳۲۷)، ۱۶ شوال، ش ۱۸۳.

مقالات

- صالحی، نصراله (۱۳۸۵)، «زمینه‌های شکل‌گیری حزب دموکرات ایران»، *مجله تاریخ پژوهان*، شماره ۷.
- غفاری، مسعود و محمدزاده، علی (۱۳۹۰)، «عدالت‌خواهی از منظر دو حزب دموکرات و اعتدالیون (بررسی مرام‌نامه دو حزب)»، *پژوهش‌های تاریخی*، دوره جدید، سال سوم، شماره دوم (پیاپی ۱۰).
- «کشف الغطاء»، *حبل‌المتین*، (۱۳۲۹ ق) سال هجدهم، شماره ۳۲.
- *مجله یادگار* (۱۳۲۷)، سال پنجم، شماره ۱-۲.
- *نوبهار* (۱۳۳۹)، پنجم جمادی‌الاول، شماره ۲.